

לשוננו לעם

עורכים: ע' איתן ומ' מדן

מתוך

כרך ט, תשי"ח

האקדמיה ללשון העברית
מוגן בזכויות יוצרים

לשוננו לעם

קונטרסים עממיים לענייני לשון

בעריכת ע' איתן ומ' מדרן

מחזור ט'. קונטרס ב (פ"ד) טבת תשי"ח

משה אלטבאוואר

גלגולי משמעות

- א. חיי מלים
- ב. מן המוחשי אל המופשט
- ג. צמצום המשמעות
- ד. הרחבת המשמעות
- ה. מלים עולות ויורדות
- ו. הקונטאמינציה
- ז. המטאנאליזה
- ח. מלים "בלתי הגיוניות"
- הערות ונוספות

הוצאת המזכירות המדעית של האקדמיה ללשון העברית
ירושלים

א. חיי מלים

מלים הן יצורים חיים וככל יצור חי הן נולדות, מתפתחות, לובשות צורה ופושטות צורה, מזדקנות ואף מתות.

אילו ערכנו סטאטיסטיקה מדויקת, כמה מלים עבריות יצאו מן השימוש — הן מלים מאוצר לשון המקרא והתלמוד והן מלים שנוצרו רק לפני דור אחד או בדורנו — היינו מגיעים לסיכום של מאות מלים "מתות" ואולי אף למעלה מזה. אמנם מילונאים חרוצים רושמים כל מלה ומלה, שהופיעה אי-פעם בכתובים, אבל רבות מהן ערכן היסטורי בלבד, והן מונחות כאבן שאין לה הופכין; רק לעתים רחוקות ישתמש בהן אמן-יוצר כדי לשוות לדברים גוון מיוחד, גוון-קדומים, או גוון-מקום — "couleur locale" בצרפתית. לפעמים תחיה הלשון מלה "מתה" ותיתן לה משמעות חדשה לציון תופעה חדשה בחיינו. יש אמנם בלשנים השוללים את הגדרת מלה כ"יצור חי".

הבלשן הצרפתי ואנדריאס (Vendryes), כותב בספרו Langage (יצא בשנת 1921):

"אין לראות מלה כיצור חי. הדמיון שבין השניים אינו אלא למראית-עין. אין מלים נולדות ואינן מתות כדרך בני אדם. רק לעתים רחוקות יש בידנו לקבוע, באיזו שנה נכנסה לשימוש מלה, שלא הייתה ידועה עד כה" (עמ' 226).

ובמקום אחר הוא מוסיף, בדרכה של האסכולה הבלשנית שבשיטתה הסוציולוגית (די-סוסיר ומיה) דגל:

"ברור שאין למלים, קיום בלתי-תלוי; הן קיימות רק ברוחו של האדם, אלא שפעילותה המתמדת של הרוח משתקפת באוצר המלים. שגיאה היא לראות את הבבואה שבמראה כראות את האדם החי; למעשה אין בה רוח חיים" (שם, עמ' 228). למרות הסתייגותו של החוקר הצרפתי נתקבל בבלשנות התואר "חי" או "מת" לגבי מלים, ומשתמשים בו בחקר המשמעויות (סימאנטיקה).

בחוברת זו נדון ב"חיי מלים". כלומר נעיין במלים. שנתקיימו בלשוננו לכל תקופותיה, אבל לא נשתמרו באותה הצורה ובאותה המשמעות שבראשית הלשון הספרותית המשתקפת במקורות. שונות ומרובות הסיבות והדרכים של שינויים בחיי מלים, ועל קצתן נעמוד כאן.

ב. מן המוחשי אל המופשט

מן המוסכמות בבלשנות, שאוצר-המלים של הלשונות המדוברות בפי עמים, העומדים עדיין ברמת-תרבות נמוכה, עשיר הוא במלים מוחשיות (קונקרטיות), המביעות את ההבדלים הדקים של תופעות מוחשיות, ולעומת זאת קטן בהן מספר המלים הכלליות, המופשטות, המתייחסות לתופעות כלליות, לתהליכים רוחניים ונפשיים. כך, למשל, לעומת המלים המועטות במקרא ובתלמוד לציון הגמל (והן: גָּמֶל, בָּכָר, בִּכְרָה, גֶּאָקָה), קיימים בלשון הצרבית הקלאסית, שמעיקרה היא לשונם של רועים-נוודים, מאות מלים לציון בעל-חיים זה, הכול לפי גודלו, צבע-עורו, גזעו וכיו"ב.

חוקרים קבעו, שבניב המילאניזם, למשל, היושבים

בחצי-האי גאולה בבריטניה-החדשה, יש שם מיוחד לכל אחד ממה הזנים והסוגים של הפננה, וכן לגבי הסוגים הרבים של שיחים, ציפורים, דגים וכו'.

עם התפתחותה של התרבות פוחת מספר המלים המוחשיות ומתרבות המלים המופשטות, ובייחוד המשמשות את המחשבה הדתית, הפילוסופית והמדעית. מלים מוחשיות משנות את משמעותן ועוברות מתחום המוחשי לתחום המופשט.

הנה דוגמאות אחדות מתולדות התהוותו של אוצר המלים המופשטות ברומית, אשר השפיע על אוצר-המלים של רוב עמי אירופה, ובעקיפין גם על העברית החדשה. המלה *deus* — פירושה הראשון היה "אור היום", ואחר-כך "אלוהים": *animus* — משמעותו הראשונה "נשימה", ואחר-כך "נשמה": *legere* — תחילה "לאסוף", ואחר-כך "לאסוף בעיניים", כלומר "לקרוא". נעבור לדוגמאות בעברית:

המלה "נשמה" משמעותה הראשונית — הפעולה הגשמית של הריאה, האף והפה, כלומר מה שנקרא היום "נשימה": *מְנַשְׁמַת-אֵל יְתָן-קֶרֶחַ (איוב לו. י): מְנַשְׁמַת-אֱלֹהִים יִאֲבֹדוּ (שם ד. מ).* כאן ה"נשמה" היא "נשימה". ולעומתה ה"נשמה" במשמעות המופשטת כגון בפסוק: "נוֹתֵן נְשָׁמָה לָעָם" (ישעיה מב, ה). וכן בשימוש הרגיל בלשון המאוחרת ובלשון ימינו. איש לא ישתמש היום ב"נשמה" במשמעות "נשימה".

מן המשמעות המופשטת של "נשימה" נוצרה אחר-כך (בדרך *pars pro toto*) המשמעות "אדם, איש, תושב וכו'", כלומר "נשמה" במקום "בעל נשמה", כגון: "לא תחיה כל

נִשְׁמָה" (דברים כ. טז), "את כל האדם הֵכּוּ לפי־חַרְבַּ עַד
הַשְׁמִיךְ אוֹתָם, לֹא הִשְׁאִירוּ כָּל נִשְׁמָה" (יהושע יא, יד).

ברוב לשונות אירופה מצויה "נשמה" במשמעות "בן
אדם", ואולי זה בהשפעת תרגומי המקרא¹.

שם נרדף ל"נשמה" היא, כידוע, "נפש" שגם לה הייתה
תחילה משמעות מוחשית של "נשימה", של "שאיפת אוויר"
ומכאן הַנְּפֶשׁ — "נוח" בעברית ובדומה לזה בלשונות אחרות.
ברוסית, למשל, otdochnut פירושו אך ורק "לנוח", אף כי
מבחינה אטימולוגית עיקרו "לנשום לשעה קלה, לשאוף אוויר".
יש שמלה מוחשית שהפכה למופשטת חוזרת למשמעות
מוחשית חדשה: הרי למשל המלה "נֶפֶשׁ", המשמשת גם במשמע
"מצבה", "ציון למת"², שימוש זה של "נפש" מופיע, למשל,
באמרתו של רבן שמעון בן־גמליאל: "אין עושין נפשות
לצדיקים, דבריהן הן זכרונן".

דרך דומה לדרכן של "נשמה" ו"נפש" עברה גם המלה
"רוח", אלא שהיא שמרה עד היום הזה על שתי המשמעויות,
המוחשית והמופשטת, בעוד של"נשמה" אבדה המשמעות
המוחשית. השווה מצד אחד: "מדעי הרוח", ומצד שני
"תנשב רוח עזה".

והרי דוגמה אחרת: המלה "סְחָלָקֶת".

1. מעין זה בא החלק לציין את הכול בשימושן של המלים "ראש",
"גולגולת" (עי' שופטים ה, ל; שמות טז, טז ועוד), ואף בלשון ימינו, בייחוד
לגבי בעלי־חיים, כגון: "אלף ראש בעדר של המשק".

2. אבותינו קראו למצבה גם בשם היווני "פְּסִיקִי" על פי ה"נפש" העברית,
והוכיח פרופ' מ' שוובה ז"ל, ששימוש זה השפיע גם על הגויים דוברי יוונית.

במקרא פירוש המלה כמו מַחְלָקָה בלשוננו, אנשים שהם חלק של קבוצה גדולה יותר, חֶלֶק: "על המחלקת הראשונה לחדש הראשון יִשְׁבְּעַם בן זבדיאל ועל מחלקת החדש השני וגו'" (דברי-הימים א כז, ב-ג), או: "זאת הארץ אשר-תפילו מנחלה לשבטי ישראל ואלה מחלקתם" (יחזקאל, מח כט).

המלה "מחלוקת" באה במקרא גם כחלק של שם-מקום: "וישב שאול מִרְדָּף אחרי דוד וילך לקראת פלשתים, על כן קראו למקום ההוא סלע-המחלקות" (שמואל א כג, כח). היום נודעת ל"סלע המחלוקת" משמעות מופשטת בדרך השאלה. הרי במקרא עדיין המובן הוא – סלע אשר לידו נחלקו, נפרדו השניים: שאול הלך לדרכו ודוד לדרכו, משני צדי ההר המפריד ביניהם¹.

משמעות מוחשית זו של המחלוקת נשתמרה גם בתקופה מאוחרת של הלשון: "על מחלקות נחלה וַיֵּשׁ" (בן-סירא מב, ג). פרופ' סגל מפרש את המלה מחלקות (רבים של "מחלוקת") כלשון חלוקת ירושה בין היורשים. ב"מחלוקת הלל ושמאי" (אבות ה, יז) רואה ד"ר ע"צ מלמד ("לשוננו" כ, עמ' 107) לא חילוקי-דעות, ריב, אלא "בית הלל" ו"בית שמאי".

אבל אין להכחיש, שכבר בתקופה זו הלכה והתגבשה המשמעות המופשטת של ה"מחלוקת" במובן פירוד בדעות, חילוקי-דעות, פלוגתא, מריבה וכיו"ב. בראשונה ציינה מחלוקת חילוקי-דעות בכלל, ולא במשמעות שלילית דווקא, והמחלוקות שבין חכמים בתלמוד יוכיחו.

1. והשווה במאמרו של דב ירדן, לשוננו לעם יב, עמ' 12.

במרוצת הזמן צומצמה משמעותה של "המחלוקת".
בייחוד בפי העם, וקיבלה טעם לפגם לציון מריבה, סכסוך,
פירוד וכיו"ב. לפעמים מופיעה משמעות-גנאי זו גם בלשון
חז"ל: "ואל ישנה אדם (ממנהג המקום שהוא נמצא שם)
מפני המחלוקת".

ובצברה מעברית ללשונות הגולה של היהודים נשארה
ל"מחלוקת" רק משמעותה זו — ריב, סכסכנות — ונוסף על כך
גם "עסקים בלתי כשרים".

במשמעות זו ידועה לי המלה בידיש של יהודי פולין¹
ואף בלשון הפולנית שבפי יהודים. המלה קיבלה צורה פולנית
machlojka, ובצורה זו עברה גם ללשון הפולנית של הגויים.
עוד לפני 30 שנה בערך שמעתי מלה זו מפי ציר
נוצרי של הסיים הפולני באספת עם, בדברו על machlojka
partyjna — כלומר מחלוקת מפלגתית.

לפני שנים מועטות השתמש במלה הזאת המשורר
הפולני ברונצ'קסקי, בתרגמו (ברומן "נתיב הייסורים", לאלכסיי
טולסטוי) את המלה הרוסית žul'ničat', שפירושה: "לרמות,
לעסוק בדברים אסורים" וכיו"ב. המתרגמת העברית של הרומן,
לאה גולדברג, השתמשה במלה "לרמות", בעוד שהגוי תרגם
"robić machlojki" כלומר "לעשות מחלוקות".

ארוכה הדרך שעברה המלה המקראית התמימה "מחלוקת"
במובנה המוחשי, ואחר כך במובן המופשט, חילוקי-דעות בין
חכמים, עד שהגיעה לשימוש הפולני.

1. וכן בהרבה לשונות "יהודיות" אחרות; השווה מאמרי:

Polskie "robić machlojki", Język Polski, XXX, 1950, 125 — 127

מלבד המעבר מן התחום המוחשי לתחום המופשט
 ב"מחלוקת" יש כאן, כאמור, גם דוגמה של צמצום
 המשמעות: מן חלוקה במובן כולל אל חלוקה בענייני דעות
 בלבד; ולבסוף צמצום נוסף — חלוקה, שיש בה טעם לפגם.

ג. צמצום המשמעות

הבלשן האמריקני בלומפילד מביא בספרו Language
 דוגמאות של צמצום משמעות המלים. אחת מהן היא המלה
 האנגלית meat, שהיום היא מציינת בשר, ואילו לפני
 400 שנים בערך ציינה כל מאכל שהוא. למשל, בתרגום
 הפסוק "ואת כל העץ, אשר בו פרי-עץ זורע ורע, לכם יהיה
 לאכלה" (בראשית א, יט) בתרגום המלך ג'יימס ובתרגומים
 קודמים משמשת במקום "לאכלה" המלה האנגלית meat; וכן
 I have given every green herb for meat, בתרגום הפסוק:
 "נתתי את כל ירק עשב לאכלה" (שם שם, ל).

אך אין אנו זקוקים ללשונות אחרות, כדי להבין, מהו
 צמצום המשמעות. לשוננו העתיקה-החדשה נותנת לנו שפע
 של דוגמאות להבנת כל תהליך ותהליך בלשון. כך, למשל,
 המלה העברית לחם — שבלשון ימינו פירושה אך ורק פת
 אפויה מקמח — אם נשווה את משמעותה למשמעותה של
 אחותה בלשון הערבית, שבה כידוע, לחם פירושה בשר,
 נבין שהוראתה הקדומה של המלה לחם הייתה כל מאכל
 שהוא, ורק אחרי כן צומצמה משמעותה בכל לשון ולשון
 למאכל מיוחד: בעברית לפת, ובערבית לבשר.
 אולם גם בלי להשתמש בהשוואת לשונות אנו יכולים

ללמוד ממקורותינו, כי אמנם — מלבד פירוש הרגיל ומלבד פירוש בדרך השאָלָה (במקום "פרנסה" וכו', כפי שגם אנו משתמשים במלה זו כיום) — ציין "לחם" גם מאכל בכלל, כמו, למשל, "ונחש עפר לַחֲמוֹ" (ישע' סה, כה); "תכין בקיץ לַחֲמָה" (משלי ו, ח). ואפשר להביא עוד דוגמאות הרבה, שבהן תורגמה המלה "לחם" בתרגומים בשם המציין אוכל בכלל, ומלבד זאת: אותו שורש, אמנם בניקוד שונה במקצת, מציין בשר: "וַיִּקְטֹר עֲלֵימוֹ בְּלַחֲמוֹ" (איוב כ, כג). אפשר לראות בשימוש זה של המלה "לחם" תופעה דיאלקטית במשמעות "בשר", והרי ידוע, שבדיאלקטים שונים של אותה לשון נקרא אותו דבר בשמות שונים, וכנגד זה בדיאלקטים שונים שם אחד לדברים שונים.

על כל פנים, מותר לנו לראות בשימוש המלה לחם בפנינו תוצאה של צמצום המשמעות, כאותו צמצום במלה האנגלית meat — מ"כל מאכל שהוא" ל"מאכל מיוחד". והרי דוגמה אחרת, את המלה חֶכֶם, שעברו עליה גלגולים שונים מן השורש משותף בכל הלשונות השמיות. משמעותה הכללית היא: "נבון, פיקח, בעל שכל"; במשמעות זו היא מופיעה הרבה במקורות, למשל: "אין נבון וחכם כמוך" (ברא' מא, לט), "הבו לכם אנשים חכמים ונבונים" (דברים א, יג), "נתתי לך לב חכם ונבון" (מל"א ג, יב).

אולם עוד בתקופה הקדומה בתולדות לשוננו צומצמה משמעותה של מלה זו, והיא החלה לציין לא רק בעל-שכל סתם, כי אם גם סוג מיוחד של אנשים מלומדים, בעלי מקצוע

מסוים היודעים, למשל, לנחש, לפתור חלומות או לקרוא בכוכבים. למשל:

”וישלח ויקרא את כל חרטומי מצרים ואת כל חכמיה”
(ברא' מא, ח). ”ויאמר המלך לחכמים יודעי העתים” (אסתר א, יג). ”חכם חָרָשִׁים וְנָבוֹן לְחֵשׁ” (ישע' ג, ג).

משמעות מצומצמת זו התפתחה בייחוד בתקופת הבית השני ואחרי חורבן הבית בשימושה לגבי חכמי ישראל, התנאים והאמוראים, יודעי התורה ופירוש מצוותיה. מכאן צירופי הלשון הידועים לכול: ”לשון חכמים” להבדיל מ”לשון המקרא”; ”חז”ל” — חכמים וזכרונם לברכה, וכן ”תלמיד־חכם”. משמעותן של מלים אלה מצטמצמת לסוג מסוים של אנשים, ולא לכל אדם נבון סתם.

עוד צעד בצמצום משמעותה של המלה חכם במובנה המאוחר הוא השימוש בה במשמעות רב של העדה, מורה הוראה של הקהילה, בשימושם של יהודי ספרד ובני המזרח וכן אצל הקראים. בטורקיה יוחד לרב הראשי של יהודי טורקיה התואר הרשמי ”חכם באשי”. ולמקום מושבו של הרב הראשי — ”חכמחאנה”. משמעות זו של חָכֵם במובן רב ספרדי נשתמרה עד ימינו¹.

אולם בזאת לא מיצינו את כל גלגוליה של מלה זו: בתהליך החילון של חיינו חזרה גם המלה חָכֵם מקודש לחול, וניתן לציין בה בעלי מקצועות חפשיים, ולאו דווקא את

1. עם קיבוץ הגלויות במולדתנו וטשטוש ההבדלים העדתיים הולכת ונשכחת המשמעות המיוחדת הזאת של המלה חכם. צעירים רבים מכל העדות, ששאלתם על ”חכם” במשמעות זו, לא הכירו אותו כלל וכלל.

הבקיאים בתורתנו הקדושה ובפירוש מצוותיה. כגון: חכמי רפואה, חכמי כימיה ואפילו חכמי האטום. גם בלשון הערבית צומצמה המשמעות של המלה חכם, ובצורות שונות היא מציינת שופט ומושל (חאכם) ורופא (טפים).

אין אלו הדוגמאות היחידות בלשוננו המדגימות את התהליך של צמצום המשמעות. דומות להן "גוי", "עוף" ועשרות מלים אחרות.

ד. הרחבת המשמעות

הרחבת המשמעות של מלה היא תופעה הפוכה מן המתוארת בפרק הקודם.

בצמצום המשמעות דרך השינוי הוא מן הכללי אל המיוחד, ואילו הרחבת המשמעות גורמת, שמלה, המציינת תחילה דבר מיוחד, מתחילה לציין דבר בעל היקף רחב יותר, כללי יותר.

כסף היה, והוא גם היום, שם לאחת המתכות. בשלב מסוים של התפתחות התרבות החומרית החלה מתכת זו לשמש כאמצעי תשלום, כפי שאנו למדים גם מן המקרא: "ארבע מאת שקל-כסף" (בראשית כג, טו); "והיה ערכך חמשים שקל כסף" (ויקרא כז, ג).

וכן בא כסף בצירוף עם ציון יחידת התשלום כפר: "כבר כסף תשקול" (מל"א כ, לט); "תנה-נא להם כבר-כסף ושתי חליפות בגדים" (מל"ב ה, כב); "כפרים-כסף" (שם, פסוק כג). המלה "כסף" כאמצעי תשלום. אבל פעמים רבות נזכר "כסף" ללא כל קשר של תשלום.

בהוראה המקורית של חומר, שמשמשים בו בבניין, בעשיית כלים וכו': "וארבעים אֲדָנִיהֶם כֶּסֶף" (שמות כה, כא); "עשה לך שתי חצוצרות כסף" (במדבר י, ב); "מנורות הכסף" (דה"א כח, טו) ועוד.

כשם למתכת עדינה ויקרה שימש "כסף" בדרך השאלה גם לציון תכונות נפשיות נעלות, כגון: "אמרות ה' אֲמָרוֹת טְהוֹרוֹת כֶּסֶף צָרוּף" (תהלים יב, ז); "כסף נבחר לשון צדיק" (משלי י, כ).

עד כאן דוגמאות למשמעות הרגילה של "כסף", שהייתה קיימת בלשון בעבר וקיימת גם בלשון ימינו, אבל נוסף על כך משמשת מלה זו במשמעות אחרת, שהיא פרי הרחבתה של המשמעות המקורית: הרי "כסף" הוא גם שם כללי לאמצעי תשלום. במובן המורחב הזה שוב אין ל"כסף" כל קשר למתכת, שכן יש אפילו כסף עשוי נייר, אותו שימוש כפול כשם של מתכת ובמובן אמצעי-תשלום נודע גם למלה הצרפתית argent.

ומאלפת בעיוננו זה המלה האנגלית fee, שמשמעותה הראשונית הייתה בקר (כמו Vieh בגרמנית), וכיום היא מציינת תשלום, שכר, הגורם להתפתחות סמאנטית זו הוא, שלפנים, במשטר כלכלי מסוים, שימש הבקר כאמצעי לתשלום חובות או מסים כנהוג גם בימי אבותינו. עם השינויים במשטר הכלכלי חדל הבקר לשמש כאמצעי תשלום, ואז אי אפשר היה לשמוע במלה "בקר" את המושג של "תשלום", ולכן נעשה fee למונח בלתי תלוי במשמעותו הראשונית, והוא החל לציין כל תשלום. אבל בעוד שב"כסף" העברי וב-argent

הצרפתי נתקיימה המשמעות המורחבת ביחד עם המשמעות הצרה הראשונית. הרי המלה האנגלית fee חדלה לציין "בקר" ונתייחדה למשמעות תשלום ושכר.

"צאן" שבמונח המשפטי "נכסי צאן ברזל" דומה בהתפתחותו ל-fee האנגלי, ובאותה הדרך עברה המלה הרומית pecunia מן ההוראה "עושר המבוסס על בקר" ל"עושר" בכלל ולבסוף ל"כסף" במובן הרחב.

והרי דוגמה אחרת, אף היא מתחום המטבע.

המלה קֶצָה מובנה הראשון היה משהו עגול וכן "גרגיר". ואחר-כך "מטבע קטן". אבל כבר בתקופת התלמוד החלה "מעה", ובייחוד בצורת הרבים קְעוֹת, לציין כסף בכלל, ועל שימוש זה מעידות דוגמאות רבות בלשון חז"ל. היום לא נשתמש עוד ב"קֶצָה" לציון מטבע קטן, אבל "מעות" בנפרד או בצירופים, כמו "מעות-חטין" וכו', הן כסף בכלל. באותה הדרך נעשתה בלשונות סלאביות רבות המלה peningas, השאולה מגותית (כיום Pfennig בגרמנית שם מטבע מיוחד) לשם כללי לכסף (במובן אמצעי-תשלום): pieniądz בפולנית וכו'.

סוג מיוחד של מלים, המדגים את התופעה של הרחבת המשמעות, הם שמות פרטיים, שהפכו לשמות כלליים. הדוגמה הקלאסית בעברית הוא השם אדם, שם פרטי של איש אחד ואחר כך שם כללי לכל איש ואישה; והוא בא כבר בספר בראשית גם בצירוף ה"א-הידיעה, המשמשת כידוע רק עם שם כללי.

בכל הלשונות קיימים עשרות שמות כלליים, שמקורם

בשמות פרטיים תנ"כיים, שמשמעותם הורחבה, כגון באנגלית abigail במשמעות של משרתת, על פי הכתוב בשמ"א כה, מא; ההרחבה היא מ"אמתו של דוד המלך" ל"אמה" בכלל, וכן jehu, במשמע של נהג פרוץ, על יסוד המסופר על יהוא (מל"ב ט, כ): "כי בשגעון ינהג"; אף כאן ההרחבה היא מיהוא הנוסע השגעוני לכל הנוהגים כמוהו.

ואפשר להרחיב את הרשימה בדוגמאות מכל הלשונות, ואף מלשוננו ("למך", "תרח", "אשמדאי" וכו'). העברית החדשה קיבלה שמות כלליים מלשונות אירופה, שהם פרי הרחבת המשמעות משמות פרטיים. כגון: בויקוט, דונזואן, מֶצֶנט, קוויסלינג, דונקישוט ועוד.

ה. מלים עולות ויורדות

למרות הסתייגותו האמורה של ננדריאס מן ההקבלה שבין חיי מלים לבין חיי בני-אדם יש שהקבלה זו מתבקשת מעצמה. מה אדם פעמים עולה בסולם החברה ובהערכת הבריות ופעמים הוא יורד ומידרדר מטה, אף בחיי מלים כך. יש שמלה משוללת כל גוון רגשי או מוסרי עולה מן הסתמיות ונקשרת בנעלה ובמקודש בחיי הכלל והפרט, וכנגדה יש שמסיבות שונות מלה בעלת משמעות נעלה "יורדת מגדולתה", והתוכן הכלול בה ערכו פוחת.

בכל לשון ולשון מצויה תופעה זו. לִי בלוּ מִפִּילֵד מִכְנָה אותה במונחים "עילוי" (elevation) ו"ניוון" (degeneration). ולדוגמה הוא מביא תולדות המלים האנגליות knight (= אביר, פרש) ו-knave (= משרת וגם רמאי, בן בליעל). האחת מוצאה מן

המלה האנגלית העתיקה *cnicht* (השווה בגרמנית *Knecht* = עבד).
 והשנייה מן המלה האנגלית העתיקה *knave* (השווה בגרמנית
Knabe = נער). הראשונה עלתה במשך הדורות מ"עבד" ל"אביר",
 והשנייה ירדה מ"נער" ל"נוכל".

אותו שינוי חל בשמות-העצם הגזורים משורש פ-ת-י
 בערבית ובעברית. פָּתַא בערבית משמעו בחור, ובייחוד בחור-
 חמד, גיבור, ואילו פָּתִי בעברית אינו אלא כסיל, אוויל.
 ברם, אין אנו זקוקים להשוואה בין שתי לשונות קרובות
 כדי לעקוב אחרי תהליכי "העילוי והניוון" במשמעויות המלים.
 גלגולי ההוראה של מלים עבריות רבות בתולדות לשוננו העתיקה
 והמתחדשת ידגימו יפה תופעה זו.

צָצַצְיָם במקרא הוא כינוי של בוז לאלילים מעשה ידי
 אדם — "עצביהם כסף וזהב מעשה ידי אדם" (תהל' קטו, ד) —
 אולם מצד הוראתו המקורית של השורש אין המלה מביעה אלא
 יצירה ועשייה, שכן הפועל צָצַב אין פירושו אלא יצר, עשה —
 "ידך צָצְבוֹנוֹ ויעשֹׁנוֹ" (איוב י, ח), וגם צָצַב בירמיה כב, כח
 מובנו כללי וסתמי.

במלכים ב' יח, כז כתוב "חריהם.... שיניהם", והקרי
 לשתי המלים האלה הוא "צוֹאָתָם.... מימי בגְלִיהֶם"; "חריהם....
 שיניהם" נחשבו בתקופה מאוחרת יותר כלשון לא-נקייה, וקריאתם
 הוחלפה במלים אחרות, "נקיות" יותר. אך היום גם צוֹאָה אינה
 משתמעת כלשון נקייה, ואנו שומעים לפעמים במקומה: "קִיקָה".
 במשמעותה של המלה חָלוץ במקרא לא היה משום
 הערכה מיוחדת. בימינו "נתעלתה" המלה, ונוסף על הוראתה
 כפי שאנו רואים אותה במקרא, היינו "הולך בראש המחנה"

(הקיימת גם בביטויים כגון "חלוץ הצבא הפולש", "חלוצים" בקבוצת כדור-הרגל ועוד) — הריהי מציינת גם איש או קבוצת אנשים בעלי אידיאלים לאומיים וסוציאליים, כגון בצירוף: "התנועה החלוצית", "הייעוד החלוצי" וכדומה.

חלוץ וכן הנגזרים ממנו חלוצי, חלוציות עברו בהוראה ה"נעלה" החדשה ללשונות אחרות שבפי היהודים וכן ללשונות זרות — יחד עם שאר המלים המשמשות בציונות ובהוואי הישראלי החדש — הן בצורתן העברית והן בתרגום בגרמנית ובאנגלית, למשל: *pioneer, Pionier*¹.

להעלאה דומה זכה בלשון ימינו הפועל העפיל והשמות הגזורים ממנו — מעפיל, העפלה, העפיל נמצא במקרא פעם אחת בלבד: "וַיַּעֲפִילוּ לַעֲלוֹת אֶל רֹאשׁ הָהָר" (במדבר יד, מד); פירש"י: ויעפלו — לשון חוזק; מנדלקרן: עניינו התנשאות וגבהות; שטיינברג: הִרְהֵב בנפשו עו, הָזִד, על יסוד סמיכותו של פועל זה ל"לעלות" בפסוק הנ"ל הריהו מורה על עלייה במובן מוחשי רגיל עד ימינו, כגון: "העפילו על צוק מצדה" או "הילרי הניזולנדי העפיל על האוורסט" — בלי פועל-הלוואי "לעלות". אך זה יותר מעשרים שנה מציינת, כידוע, המלה "מעפיל" — איש החותר מתוך אהבת המולדת לעלות לארץ-ישראל, על אף כל הסכנות הכרוכות בעלייה זו, ויש הבדל משמעותי ברור בין "מעפיל" לבין "עולה".

"חלוץ" ו"מעפיל" אינם הדוגמאות היחידות לשינוי-ערכין

1. גם במלה לועזית זו חלה העלאת המשמעות, הדומה לזו של "חלוץ".

שכן משמעותה הראשונה הייתה "חייל רגלי", ואחר כך "חייל רגלי המפלס דרך לחבריו".

בהוראת מלים בלשוננו. קורה, שאסוציאציה רגעית, מאורע היסטורי, חידוש משמעותי — בידועין ובלא יודעין — בפי דוברי הציבור, או אף אָפּנה לשונית חולפת, מעלים פתאום מלה חסרת-צבע, יום-יומית, לדרגת סיסמה נשגבה ומלה מקודשת. ומלים כגון "כיבוש עבודה", "מאבק" וכיו"ב יוכיחו.

יש שבין שמות נרדפים הקיימים בלשון מתפתחת כעין חלוקת תפקידים — במלה האחת מתקיימת ההוראה המקורית, ובאחרת חלה ירידת-המושג.

בַּרְנֶשׁ הייתה תחילה מלה "ניטראלית" לגמרי — איש, אנוש, בהתאם להוראתה האטימולוגית: "בן-אדם" בארמית. אולם בשימוש העממי של ימינו ירד בַּרְנֶשׁ והוא מציין לא בן-אדם סתם, אלא איש עלוב, בזוי וגם שפל ונוכל וכיו"ב. לא נוכל לומר היום על איש, התופס עמדה בחברה, שהוא "ברנש חשוב", כפי שאפשר לומר עליו שהוא "אדם חשוב".

ולעומת זאת צורת רבים אִישִׁים — שקיבלה בלשון ימינו משמעות מעולה ומכובדת יותר. אִישִׁים אינם סתם "אנשים", אלא אנשים בעלי עמדה רמה בחיי האומה בשטחים שונים.

למלה כְּנוּפָה בלשון ימינו טעם לפגם, בעוד שבלשון חז"ל הייתה לה הוראה סתמית — אספת אנשים וכיו"ב. המובן ה"ירוד", שנודע למלים עבריות מסוימות בידיש, נתלווה אל קצת המלים האלה בשובן לעברית החדשה, אגב שמירה על גנינתן האשכנזית. ונמצא שמלה אחת בשתי הטעמות מביעה שני הפכים. מְלַמֵּד במלרע — בינוני פועל מן "למד", ואילו מְלַמֵּד במלעיל הוא מורה גרוע, בטלן. תכשיט במלרע הוא

אבן-חן וכדומה, אבל אותה מלה בנגינה מלעיל משמשת לגנאי ולבוז. קָקָה בהטעמת מלעיל אינה חכמה, אלא דבר שטות או תרמית.

המלה העברית מלשון חז"ל, קָקַדְש, אשר ציינה בראשונה "פעולת המקדיש דבר לה" או "אוצר בית המקדש" ובימי הביניים "בית חולים, בית מחסה לעניים ולזקנים" — נהפכה בידיש לכינוי של "אי-סדר, ערבוביה, לכלוך".

ודומה לכך המלה פֶּרְצוּף — מלה בלשון חז"ל (שאולה מן היוונית πρόσωπον) שהוראתה "פנים" סתם; בימינו ירד ערכה של מלה זו, והיא קיבלה טעם לפגם ולגנאי: בניגוד ל"פנים" — שאין בה כל גוון של הערכה — הרי סתם "פֶּרְצוּף" הוא פנים מכוערים, מוזרים, מגוחכים וכיו"ב.

המלה מְשַׁרְתָּת לא היה לה כל טעם לפגם בעברית הקדומה. אולם בימינו נעשתה ירודה מכדי לציין אישה העובדת במשק בית ופינתה מקום ל"עוזרת".

ויכוח בכנסת ובעיתונות על "הידועה בציבור כאשתו" של איש, שלא נישאה לו כדין, יביא ללא-כל-ספק לידי כך, שלהבא נימנע מלקרוא "ידועה בציבור" לסתם אישה ידועה בציבור, כגון עסקנית, נדבנית או סופרת.

בדרך זו ירדו גם המלים התמימות מעיקרן אֶהוּבָה, יִדְיָה וכן מְאַהֵב (שבא כבר בהושע ב, יב בעניין הנותן לו טעם לפגם).

"פיחות ערך" (depreciation) פגע גם במלה יוֹרֵד, המשמשת במשמעות עשיר שירד מנכסיו, ובשנים האחרונות —

בניגוד ל"עולה" — יהודי העוזב את הארץ ויוצא לנכר מטעמים חמרניים.

ו. הקונטאמינציה

פרק זה עוסק בגורם נוסף ליצירת מלים ולהתפתחותן — בקונטאמינציה.

במקום הגדרה ארוכה של המונח הזה — הנה דוגמה: ידועים לכול — מפי השמועה לפחות — הערפל הלונדוני, הנקרא fog באנגלית, וכן העשן העולה מן הארובות של בתי-החרושת הרבים בעיר זו — smoke באנגלית. משתי המלים: fog ו-smoke, הדומות במקצת בצלילן והבאות לעתים קרובות זו אחר זו בשיחה על הערפל הלונדוני המעורב בעשן, נוצרה בזמן האחרון המלה האנגלית החדשה smog, המורכבת מהתחלתה של המלה הראשונה ומסיומה של השנייה. זוהי דוגמה למה שנקרא בבלשנות קונטאמינציה (באנגלית גם blending, כלומר עירוב, הדבקה, ואולי אפשר לתרגם מונח לועזי זה: שעטנו).

בספרות הבלשנית נזכרות מלים רבות, שנוצרו בדרך זו של שעטנו, ואביא כאן אחדות מן הידועות ביותר: good-bye ברכת הפרידה האנגלית, היא מעורבת מן good morning (= "בוקר טוב") או good-night (= "לילה טוב") ומן הניב God-bye (כלומר: "אלהים עמך"). מן הניב הראשון נלקח גוד ומן השני ביי, ומכאן צורת הברכה המקובלת ביותר באנגלית.

המלה האנגלית scroll (= מגילה), החוזרת בזמן האחרון

בעיתונים ובספרים בקשר למגילות ים-המלח, היא שעטנו
מן screw (= בורג) ומן roll (= גליל, מגילה).

צדק הבלשן הוגו שוכארד באמרו, שהקונטאמינציה היא
למעשה תופעה הרבה יותר שכיחה ממה שידוע בדרך-כלל,
ולפיכך היא ראויה לשימת-לב גדולה יותר בחקר תולדות הלשון.
קונטאמינציה נופלת לרוב בקבוצות-מלים בעלות אופי
רגשי, לפעמים בפעלים המביעים מושגים, שלשון נקייה יפה
להם, ולעתים במקום שנפגשים להגים שונים של לשון אחת
או במקרים של שאילת מלה מלשון זרה, בייחוד כשהמלה
השואלה מזכירה בצלילה מלה מקורית.

נעיין עתה בדוגמאות מלשוננו:

משתי המלים דחף — חפר נוצרה בעברית החדשה
המלה דַחפור, לציון המכונה החופרת והדוחפת הידועה —
בולדוזר בלעז. "דחפור" אינו מורגש כיצור משונה, והוא נשמע
באוזנינו טבעי לא פחות מן "דחליל", למשל.

מן המלים שָתם (= פתח) — סָתם (= סגר) נוצרה בדרך
קונטאמינציה המלה שֶסְתום, המכשיר לפתיחה ולסגירה של
מעבר לנוזלים או לגזים — נְנִטיל בלעז. חידוש מלה זו נתן שיפריס
ז"ל, בן דורנו, שיצר עוד מונחים רבים במקצועות שונים.
והרי מלה אחרת, שמקروب באה ואנו יודעים את אביה,
ולעינינו התאזרחת בלשוננו, המלה החדשה גָנְעוֹל היא פרי
קונטאמינציה של גוע וגבעול. חידשה כלפני שנה בירחון
"השדה" דניאל זיו, איש דגניה, כדי לציין מה שכונה עד כה
בשם "גוע מדומה" של בִנְנָה, ב"גועול" מתקיים "גוע" בשלמותו,
ויחד עם זאת מזכיר הוא את התכונות העשביות של גָבְעוֹל.

ודומה לו ל"גזעול" מבחינת הרכבה ודרך יצירתה המלה
אָשְׁבּוּל, שחידשה ש"ד יפה ז"ל, עורך "השדה". היא
קונטאמינציה של אָשְׁכּוּל וּשְׁבֹלַת, והיא מציינת "שיבולת" של
תירס, הדומה קצת לאשכול. גם במקרה זה תפקיד המלה
המצורפת הוא להזכיר שתי תכונות, של אשכול ושל שיבולת.
המלה כבר רשומה במילונים העבריים החדשים.

במידת־מה אפשר לראות עירוב כזה — לרוב, לא לפי
כללי התחביר העברי — במלים החדשות הקשורות בשטח
הבידור, כגון: צ'יזבורן, חישטרון, זיבטרון, בופטרון, צליליטרון
(שם תכנית ב"קול ישראל) ועוד; ולפי משקל זה: שְׂרוּתָרוֹן
(משרד למכירת כרטיסים).

ייתכן, שמלים עבריות קדומות רבות, שמוצאן האטימולוגי
אינו ברור די הצורך, ניתן לבאר בדרך קונטאמינציה.
אין השפעת הגורם הזה מצטמצמת ביצירת מלה חדשה
משתי מלים; שייך הנה גם שינוי צורתה או משקלה של מלה
בהשפעת חברתה: אם חוזרות בדיבור שתי מלים בזו אחר זו
לעתים קרובות, יש שמתגנבים הגאיה של האחת לתוך האחרת.
בלומפילד מביא כדוגמה לכך את המלה הלטינית gravis
(כבד), שבתקופה מאוחרת יותר מופיעה בצורה grevis בהשפעת
המלה levis (קל), בעלת המשמעות ההפוכה. מסלובאקית ידועה
לי תופעה דומה: המלה l'evý (שמאלי) נעשתה l'avý בהשפעת
שימושה השכיח יחד עם המלה pravý (ימני).

והנה דוגמאות מסוג זה גם בעברית:
הצורה "ימני" בקמץ, שעיקרה "ימיני" מן יָמִין, נוצרה
דרך קונטאמינציה עם שְׁמָאֵלִי.

וכן: "לא יאומן כי יסופר" אומרים רבים. אעפ"י שמדקדקים מוכיחים להם, שיאמן בבניין פֶּעַל הוא שיבוש; צורה זו, הבאה רק בצירוף הנ"ל, אינה אלא תוצאה של השפעת הצורה הסמוכה "יִסְפֵּר". אגב, טעות כזאת של התאמת משקל מלה למשקל המלה הסמוכה אנו מוצאים גם בכתובים: "צורת הבית ותכונתו, ומוֹצְאָיו ומוֹבָאָיו" (יחזקאל מג, יא) — "מוֹבָאָיו" במקום "מְבֹאָיו". בהשפעת "מוֹצְאָיו". וכגון זה הפסוק: "ידעת את אבנר בן-נר, כי לפתותך בא, ולדעת את מוֹצְאָךְ ואת מוֹבָאָךְ" (שמ"ב ג, כה — הכתיב: מבואך).

בצרפתית העתיקה אמרו וכתבו את שם החודש העשירי "אוקטמבר" (Octembre) על פי הצליל — em — שבשמות החדשים: ספטמבר, נובמבר, דיסמבר, אבל בהשפעת מדקדקים הוחזרה ליושנה הצורה "אוקטובר" (Octobre), כבמקורה הרומי.

מעין קונטאמינציה יש לראות גם בצורות התפעל שהותאם לפֶּעַל, כגון בביטויים בעברית החדשה: "הוא ה ת פ ו ט ר ממשרתו" או "חיילים טובי־ימים התנדדו לצאת למצרים". ברור שאלה צורות, שנוצרו ביודעין להבעת כוונה מיוחדת. כוונת הלגלוג באה לידי ביטוי בדוגמה הבאה, שהיא לפי כל הלכות הקונטאמינציה: "תִּקְלוּנִי-לשון", שעטנו מ"תיקוני-לשון" ומ"קלקולי-לשון" — בשם זה קרא מי שקרא לתיקוני לשון מיותרים, שאינם מביאים תועלת ללשון, תקלתם גדולה מתקנתם¹.

1. אחרים הציעו "קלקוני לשון" או "תיקולי לשון".

ז. המטאנאליזה

אחד הגורמים ביצירת מלים מסוגה של הקונטאמינציה היא ההפרדה המוטעית, *metanalysis* — מונח שהומצא על ידי יספרסן¹ — שפירושה: ניתוח מלה או צירוף מלים שלא לפי מבנן, כגון חלוקת *m'amie* ל-*ma mie* בצרפתית². תופעה זו ידועה בלשונות הרבה, הן לגבי מלים מקוריות והן לגבי מלים שאולות. האנגלי אומר היום: *an adder* (= נחש ארסי, שפיפון — *Natter* בגרמנית, שאָרו של "פיפער-נאָטער" בעברי-טייטש), ומלה זו *adder* נוצרה על-ידי הפרדת ה-*n* מן *nadder* וצירופו לתווית המסתממת *an*; וכן: *an apron* (= סינר) מן *a napron*. והמלה הערבית-פרסית לִינָאן (= ארמון, שער) נתהוותה על-ידי הפרדת הלמ"ד מן התווית "אַל" שבצורה אֶלְאִינָאן (אל+איואן).

גם בלשוננו נמצאים חידושי מלים — או מלים שמשקלן נשתנה בימינו — שהן פרי המטאנאליזה; ויש להבדיל בין מלים כאלה, שהן תוצאה של הפרדה מוטעית בכתב, לבין אלה, שהופרדו בעל-פה, מתוך התפתחות פִּוֶּנְטִית. הפרדה של מלה בכתב גרמה ליצירת הצירוף

1. ראה בספרו *Language*, בפרקים *Metanalysis* ו-*Secretion*.
עמ' 173 ו-384 (במהדורת 1947).

2. *J. Marouzeau, Lexique de la terminologie linguistique*.
חוקרים אחרים משתמשים לציון תופעה זו במונח *perintegratio*, כלומר "הכללה בלתי-נכונה".

פְּבִי-מָרוֹן (ראש השנה א, ב וכן בתפילת "ונתנה תוקף" במוסף של ראש השנה); הצורה הנכונה, לדעת החוקרים, היא פְּבִינוּמָרוֹן. כלומר "כמו גדוד חיילים שהוא במניין (ברומית numerus) קצוב". כהערת אלבק במהדורת המשנה של מוסד ביאליק, עמ' 312. הצירוף המחודש "בני מרון" נתפרש באפנים שונים, אם כ"חיילות של בית דוד" ואם כ"בני צאן".

למטאנאליזה של מלים על יסוד צירוף של ה"א הידיעה או הפרדה של ה"א השורש או ה"א המשקל אנו מוצאים את הדוגמאות הבאות:

דוֹר-הַפְּלָגָה (שבפי האשכנזים) נתהווה ע"י כך, שבצירוף דוֹר-הַפְּלָגָה (כך קוראים היהודים הספרדים) הוקנה ה"א הידיעה כה"א-המשקל.

א' אברונין ז"ל, במאמרו בספר-היובל לכבוד אז"ר, מסביר את הצורה "הַלְוִיָּה" כפרי צירוף מוטעה של ה"א-הידיעה למלה המקורית לְוִיָּה, שכן "לפועל הַלְוִיָּה שממנו אפשר היה לגזור השם הַלְוִיָּה אין הוראה זו".

ויש סבורים, שגם במלים הַרְאָה וְהַרְוָה גרמה המטאנאליזה, שהה"א שבהתחלתן תיראה כה"א-הידיעה ולא כה"א-המשקל, ומכאן נוצרה רְאָה (שעניינה מה שאדם מראה) וְרָוָה.

תופעה פִּוִּנטִית כיסוד למטאנאליזה יש גם בגלל טשטוש ההגאים ה,ח,א—תופעה ידועה בעברית שלאחר-המקרא ובניבים יהודיים רבים בגולה.

במלה סְחָחוּס, למשל, גרמה התפתחות פִּוִּנטִית זו, שביטאווה וכתבוה לפעמים הסחחוס בה"א — ועל-ידי כך

נתאפשרה ההפרדה המוטעית ה-סחוס — ה"א בתור ה"א הידיעה — ונוצרה צורתה החדשה של המלה: סחוס.

בדרך זו מבארים בלשנים את מוצאה של המלה "סין" מן הצורה המקורית סִין (מספר רבים של סף). אשר החי"ת שבה נהגתה ואף נכתבה בה"א — סִין ולאחר תהליך המטאנאליזה: ה-פין (ה"א — כאילו ה"א-הידיעה).

בספרות ההלכה ובלשונם של יהודי ירושלים נהפך בדרך זו "הַנֶּץ החמה" (או "הַנֶּץ החמה") ל"נֶץ החמה" וכן עשרות מלים עבריות בניבים שונים של יידיש נפגעו בגלל המטאנאליזה. כאשר האותיות א, ה וצ' השייכות בעברית לשורש המלים, או המשמשות כה"א-הידיעה או כה"א-המשקל נזדהו — מתוך התפתחות פֶּונטית — עם התווית המסתמת ביידיש "אַ" או "אַן" (וגם להפך, כמו למשל, מן: "אַן עֲבִירָה" נוצרה במבטא "אַ גְּבִירָה" וכו')¹.

ח. מלים "בלתי-הגיוניות"

אין לך דבר פשוט יותר מלפסול מלים וביטויים בגלל היותם בלתי-הגיוניים, כביכול. די לעיין בשאלותיהם של קוראים במדורי הלשון השונים בעיתונים, ושל מאזינים ב"פינת הלשון" של "קול ישראל", כדי להיווכח, באיזו מידה הם מבליטים את ההיגיון בהגינם על "לשון תקינה", לדבריהם. אחד, למשל, רוגז על "יובל השבעים", שהרי המלה

1. והשווה מאמרי "מעטאנאליז פֶּון העברענישע אַנטלייגונגען אין יידיש", די גאָלדענע קייט, 20 (1957), עמ' 224—227.

2. רעיונו של סרק זה פותח במיוחד ע"י הבלשן הפולני יאן רוזבאדובסקי במאמר בשם "היגיון ולשון".

יובל אינה מציינת אלא את השנה החמישים או תקופה של חמישים שנה; התרועה ב"יובל", כלומר בשופר העשוי מקרן היובל, כלומר האיל, הודיעה על סיום תקופת חמישים שנה. ככתוב: "וקדשתם את שנת החמשים שנה וקראתם דרור בארץ לכל יושביה: יובל היא תהיה לכם ושבתם איש אל אחוזתו ואיש אל משפחתו תשובו. יובל היא שנת החמשים שנה תהיה לכם" (ויקרא כה, י"א). "ונקראה השנה בשם השופר" (אבן-עזרא, שם).

אולם אותם המתרעמים על "יובל השבעים" עלולים לספר, לפעמים בגאווה, שבבואם ארצה לפני 50 או 60 שנה עברו קרנטיין של שבעה ימים, כלומר נכלאו בהסגר לבדיקת בריאותם (מלה זו נמצאת, למשל, בזיכרונותיו של מאיר דיזנגוף ז"ל ואפשר לשמוע אותה גם מפי בני הדור הקודם). והרי המלה קרנטיין, הבאה מן המלה האיטלקית quarantina פירושה המקורי "ארבעים יום", כי זה היה לפני מספר הימים הדרושים להבחנה, אם אין הבאים באנייה חולים במחלה מידבקת. אם נקפיד אפוא על פירושה הראשון של המלה, כדוגמת המקפידים על פירוש הראשון של יובל, הרי באמרנו "עברנו קרנטיין של שבעה ימים", כאילו אמרנו "עברנו ארבעים יום של שבעה ימים"....

המסתכל במלים רק ב"משקפי ההיגיון", ימצא סתירות רבות בין ההיגיון המופשט לבין המלים, שאינן אלא סמל וסימן חיצוני למוצגי מחשבתנו. ניתוח הגיוני של מלה על יסוד משמעותה האטימולוגית וההיסטורית אינו מעלה ולא מוריד לגבי משמעותה למעשה.

פירוש המלה מפתח — בהתאם לאטימולוגיה — היא
"מכשיר לפתוח", אבל הרי אנו נועלים את הדלת במפתח.
— המלה מעלות פירושה האטימולוגי רומז על עלייה. והרי
אפשר גם לרדת במעלות. ואמנם בפעלית החדשה עולים
לקומה העליונה, אולם גם לרדת משם אפשר בה.
ועוד דוגמאות מסוג זה:

יש הרבה לְבָנִים, שצבעם אינו לבן, כלומר, לפי
הגדרתו של יהודה גור במילונו הם "שם כללי לכותנות, סדינים
וכדומה"; והרי אנו יודעים, שכותנות רבות הן ססגוניות, גופיות
הפועלים הן מבד אפור או שחור, וכלי מיטה, בפרט של
תינוקות, הם לעתים ורודות או כחולות וכיו"ב.
כן לא כל דבר ירוק הוא יָרֵק, ולא כל הירקות
הם ירוקים, אף ששורש המלים ומשמעותן האטימולוגית
מורים על צבע ירוק.

ואל נחשוב, שרק בלשוננו יש מלים "בלתי הגיוניות".
נסתכל למשל, בכמה שמות לציון קרבת משפחה באנגלית:
אב נקרא בלשון זו father, וסב grandfather, כלומר "אב
גדול", וזה הגיוני מאוד, שכן תמיד סבא הוא גדול בשנים
מאבא. אבל היכן ההיגיון, כאשר קוראים באנגלית לנכד,
שהוא ודאי קטן בשנים מן הבן, בשם grandson, כלומר "בן
גדול"? והוא הדין בנשים: סבתא נקראת grandmother
("אם גדולה"), ונכדה שמה granddaughter ("בת גדולה").
אם נשקול מלים במאזני ההיגיון, נמצא שמלים רבות
בלשוננו ובלשונות אחרות מתאימות רק במידה מועטת למוצגים,
שהן מציינות. אבל אין לשכוח, שבדיקה כזאת אפשרית רק

כל עוד ברורה לנו משמעותן האטימולוגית וההיסטורית של המלים. משנעלמה מעינינו המשמעות האטימולוגית של המלה, שוב אינה אלא צירוף של הגאים, הקשור באותו מוצג בלבד והנטול משמעות כשהוא לעצמו. מי "בעלי-ההיגיון" יכול לבוא בטרוניה עם הלשון, בנוגע למלים כגון: סוס, רגל, שחור ועוד ועוד? הרי מבחינה אטימולוגית אין הן אומרות לקהל הרחב ולא כלום.

אילו הלכנו אחרי ההיגיון בקראנו שמות לעצמים ולתופעות, היינו צריכים להשתמש בהגדרות ובתיאורים ארוכים, ואוי להם לקשרי לשון בין איש לאיש — הלא תפקיד התקשורת, הוא הייעוד העיקרי של הלשון, לדעת רוב האסכולות הבלשניות בתקופתנו. יתר על כן: עדיין לא הבאנו בחשבון, כמה קשה להגדיר בדיוק, בדרך חד־משמעית, אפילו את הדבר הפשוט ביותר; נסו נא לתת הגדרה ממצה ל"שולחן" או ל"כיסא" או ל"פנים" ¹.

אם נבוא לקרוא שמות לרברים בדרך של הגדרה הגיונית אולי תהיה לשוננו הגיונית יותר, אך מה מסובכים ומה ארוכים יהיו ביטויינו!

שינויי המשמעות, שעליהם עמדנו בפרקים הקודמים, הם שיוצרים לעתים קרובות סתירה בין מלים וביטויים לבין ההיגיון המדויק. גם הדוגמאות, שהבאתי בפרק זה, אופייניות לתהליך הזה:

השימוש במלה קרנטיין בכל לשונות אירופה וגם

1. עיי' למשל בהגדרת בן־יהודה במילונו, ערך פֶּצֶם.

בלשוננו (ועדיין משתמשים בה, על יד המלה העברית הקסגר) סותר את המשמעות האטימולוגית, מפני שבמרוצת הזמן יצאה המלה מידי פשוטה, ונמצא שמספר ימי הקרנטין יכול להיות גדול יותר או קטן יותר מארבעים. וכן יובל — משמעות השם הזה התרחבה בכל לשונות אירופה, שאליהן עבר, וגם בעברית החדשה, ועכשיו הוא יכול לציין תקופה ארוכה יותר או קצרה יותר ממה שציין לפני אלפיים או שלושת אלפים שנה. והוא הדין במלה לבנים, שאף בה חלה הרחבת המשמעות, ושוב אינה מציינת דברים לבנים דווקא.

כבכל הלשונות יש גם בלשוננו הרבה מלים שאינן הגיוניות, כי המשמעות המעשית של מלה היא תוצאה של תופעות כלליות שבהכרח בשטח הלשון, החברה והפסיכולוגיה, תופעות שאין להיגיון שליטה עליהן.

אסיים פרק זה בדברי יאן רוזבאדובסקי במאמרו הנזכר

בראש פרקנו:

"יש לזכור, ובמיוחד להבין, שההיגיון אינו שופט עליון ללשון ולא אומנת לה. לשון בני אדם מתקדמת לאטה לקראת לוגיות, אבל אומנתה האהובה, האמיתית היא החשיבה הפשוטה, החפשית, הילדותית במקצת. המלאה צחוק ודמעה ושירה. וכך גדל יצור מופלא ענקי זה, שבזכותו הגיעה הנפש לחשיבה נעלה יותר, מדויקת והגיונית יותר. אבל אילו טיפח וריבה אותו ההיגיון מראשיתו — ומובן שזה לא ייתכן כלל — ודאי היה נוצר יצור מוזר מאוד".

הערות ונוספות

לפרק "מלים עולות ויורדות":

לפעמים באה "ירידת" מלה בגלל השפעת הלעז. בלשון חכמי הקבלה ציין העולם התחתון את העולם שבו אנו חיים — בניגוד לעולמות העליונים. בהשפעת המשמעות ה"ירודה" של המלה Unterwelt, underworld שבגרמנית ובאנגלית, במשמעות חברת הפושעים, ציבור חסר תרבות ומוסר, הושאל הצירוף העברי "העולם התחתון" לציון המשמעות של עולם הפשע והשחיתות.

והוא הדין לגבי "העלאת" מלים: המלים העבריות עבודה, עמל (בייחוד בצירופים "אנשי עבודה, תנועת העבודה, תנועת העמים") קיבלו בלשון ימינו משמעות "נעלה" יותר בהשפעת משמעות דומה של המלים המקבילות ברוסית או בלשונות אחרות.

לפרק "הקונטאמינציה":

לאחר שנסדרה החוברת בדפוס ניתוספו לי דוגמאות מספר, שיש בהן כדי להראות, איך גורם זה, של הקונטאמינציה, חי ופעיל הוא ביצירת מלים, אם בלא יודעין, ואם מתוך כוונת היתול או שובבות.

ד"ר ע' אולסבנגר במכתבו אליי קובל על המבטא הרווח בדיבור הישראלי, שיש בו תערובת של אשכנזי וספרדי, והוא מכנה אותו "העברית האשכנפֿרֿדית".

רבות הן הדוגמאות המובאות אף בעיתונים "מפי הטף" (למשל, בעיתון הנוער העובד "במעלה" מופיע מדור קבוע בשם זה), ובין השאר מצאנו יצירות ילדים, כגון "גֶּזְלֵן", שפירושו — לדברי ילדה קטנה שהמציאתו — "בטלן ועצלן..." ("במעלה" מיום כ"ג בטבת ש"ז). ורבים

מחידושי לשון ממין זה — אף מפי ילדים — אינם ניתנים לפרסום בדפוס משום "לשון נקייה".

וראוי לציין, שחידוש על דרך הקונטאמינציה מצוי הרבה בשיריהם של משוררים חריפי-לשון ושנוני-עט, כגון אברהם שלונסקי ונתן אלתרמן, וממשל המשלים הנודע, חנניה רייכמן.